

TAMARA BRZOSTOWSKA-TERESZKIEWICZ

 <https://orcid.org/0000-0001-5225-3307>

Instytut Badań Literackich PAN

tamara.brzostowska@ibl.waw.pl

„WIELKA EKSPLOZJA KAMBRYJSKA”, CZYLI PRAWDZIWY POCZĄTEK RÓŻNORODNOŚCI PRZEKŁADOZNAWCZEJ

Javier Franco Aixelá, Christian Olalla-Soler (red.). 2022. *50 Years Later: What Have We Learnt after Holmes (1972) and Where Are We Now?*, Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Servicio de Publicaciones y Difusión Científica.

Abstract

“The Great Cambrian Explosion”, or the True Origin of Translation Studies Diversity

The article discusses the collective book *50 Years Later: What Have We Learnt after Holmes (1972) and Where Are We Now?* edited by Javier Franco Aixelá, Christian Olalla-Soler (Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Servicio de Publicaciones y Difusión Científica 2022). The author of the review draws attention to the challenges and difficulties associated with writing the history of Translation Studies.

Keywords: Translation Studies, metareflection, historiography, periodization, situatedness, evolution

Słowa kluczowe: Translation Studies, historiografia, periodyzacja, usytuowanie, ewolucja

Cytowana w tytule metafora paleobiologiczna może narzucać skojarzenia z okładką głośniejszej monografii Michaela Cronina *Eco-Translation: Translation and Ecology in the Age of the Anthropocene* (2017), która przedstawia przeciętą na pół, wyszlifowaną i wypolerowaną skamielinę mezozoicznego amonita z doskonale widocznymi wewnętrznymi skrętami muszli i komorami wypełnionymi kolorowym kalcytem. Obraz fragmentu kopalnego głowonoga ułożony jest z równo przyciętych, prostokątnych puzzli. W rozważaniach Cronina paleontologiczny paratekst scala (spiralnie zwinięte, przekrojowo potraktowane, zagadkowo mozaikowe) zagadnienia głębokiej prehistorii przekładu, translacji międzygatunkowej i naddziałającej de-antropocentryzacji przekładoznawstwa. Podkreśla ewolucyjną ciągłość i długą perspektywę czasową refleksji wokół-przekładowej, konieczność łączenia zabiegów rekonstrukcyjnych i prognostycznych oraz ułamkowość i ułomność dotychczasowych odkryć.

Inaczej w recenzowanej tu publikacji. Autorzy metafory „wielkiej eksplozji kambryjskiej *Translation Studies*” (*the great Cambrian explosion of TS*) (2022: 20)¹ – Christian Olalla-Soler, Sara Rovira-Esteva i Javier Franco Aixelá – sięgają do paleobiologii po to, by podkreślić dynamikę i gwałtowność przemian w najnowszej historii zachodniego przekładoznawstwa oraz wyjątkowość jego osiągnięć: unikatowy i bezprecedensowy charakter powstałych struktur – konceptualnych, metodologicznych, instytucjonalnych. Publikacja rocznicowa hiszpańskich, włoskich, belgijskich, szwajcarskich i nowozelandzkich przekładoznawców – *50 Years Later: What Have We Learnt after Holmes (1972) and Where Are We Now?* (2022) obejmuje przy tym relatywnie krótki, bo pięćdziesięcioletni okres (ledwie okamgnienie w skali geologicznej).

Wprawdzie metafora paleontologiczna pojawia się w tomie tylko raz – w odredaktorskim wstępie *Fifty Years of Hectic History in Translation Studies* – i niewątpliwie na prawach hiperboli, ale natychmiast przykuwa uwagę – nie tyle ze względu na swoje walory retoryczne i plastyczną ekspresyjność, ile ze względu na dalekosiężne implikacje dla historiografii badań nad przekładem. Czy ewolucyjno-biologiczny model rozwoju wiedzy pozwala dostatecznie wyraźnie uchwycić osobliwości wyodrębniania się przekładoznawstwa w systemie nauk humanistycznych? Czy przemiany dyscypliny miały charakter stopniowy i kumulatywny czy, przeciwnie, nagły i raptowny? Z czyjego punktu widzenia? Gwoli sprawiedliwości należałoby

¹ Wszystkie cytaty z obcojęzycznych źródeł w tłumaczeniu własnym.

dodać, że redaktorzy tomu, próbując uchwycić naturę przemian w refleksji o przekładzie, sięgają równolegle po metaforę „zanikania Boga” (*waning of God*), wskazującą na zainteresowanie nowymi modalnościami tekstowymi i wartościami poznawczymi oraz wyrażającą zwrot w kierunku sytuacyjnego i socjologicznego wymiaru przekładu (zob. 2022: 20). Podobnie jak w przypadku metafory zmian „eksplozyjnych”, redaktorzy tomu jedynie napomykają o koncepcie prezentacji historii przekładoznawstwa jako stopniowej „sekularyzacji”. Nieoceniona rola badań biblistycznych w rozwoju przekładoznawstwa oraz historia przekładu tekstów religijnych zasługują na odrębną, wielowątkową dyskusję.

50 Years Later... wpisuje się w nurt refleksji historyczno-metateoretycznej podsumowującej rozwój przekładoznawstwa jako interdyscyplinarne go działu wiedzy we współczesnej humanistyce i edukacji akademickiej. Warto podkreślić, że w zachodnim przekładoznawstwie początki dyscypliny samorefleksji, która zaowocowała takimi znaczącymi publikacjami, jak m.in. *The Metalanguage of Translation* pod redakcją Yvesa Gambiera i Luca van Doorslaera (2007), *The Known Unknowns of Translation Studies* (2014) pod redakcją Elke Brems, Reine Meylaerts i Luca van Doorslaera czy *A History of Modern Translation Knowledge: Sources, Concepts, Effects* pod redakcją Lievena D’hulsta i Yvesa Gambiera (2018), zbiegają się z momentem narodzin *Translation Studies* i zostały zainspirowane słowami Jamesa Holmesa: *Let the meta-discussion begin* ([1972] 2000: 185), wienńczącymi tekst uznawany za akt założycielski zintegrowanych studiów przekładoznawczych². Tym, co odróżnia opracowanie hiszpańskich przekładoznawców od innych publikacji historyczno-metateoretycznych, jest osobliwe wykadrowanie obszaru badań: zawężenie perspektywy oglądu ewolucji dyscypliny (i potencjału eksplanacyjnego) do bezpośredniej genezy i recepcji jednego faktu naukowego: fundatorskiego tekstu Holmesa: *The Name and Nature of Translation Studies* (Nazwa i natura badań nad przekładem) (1972). Podejście to skutkuje dwudzielną periodyzacją dziejów zachodniego przekładoznawstwa, które rozpadają się na dwie wielkie epoki: przed-Holmesowską (*the pre-Holmes period*) i po-Holmesowską (*the post-Holmes period*) (2022: 16, 23). W porządkującym spojrzeniu redaktorów tomu „przeszłość przed Holmesem” (2022: 19: *the past before Holmes*)

² We wschodnioeuropejskiej refleksji przekładoznawczej odzwierciedleniem tendencji metateoretycznych są np. artykuły Dmitrija Szlepniewa (2017a, 2017b). Zob. też rozważania Ewy Konefał (2019).

określał „tradycyjny humanizm (literatura, muzyka, religia), z zasadniczo klasyczną filologiczną postawą i metodologią (historia i językoznawstwo kontrastywne jako narzędzia metodologiczne z wyraźnymi paralelami do egzegezy biblijnej)” (2022: 19). Natomiast „nasza era” jawi się przede wszystkim jako domena badań korpusowych, studiów nad ideologiami, postkolonializmem, cenzurą, płcią społeczno-kulturową, przekładem ustnym, audiowizualnym i naukowo-technicznym (zob. 2022: 21–22). Badania bibliometryczne potwierdzają przy tym niesłabnące zainteresowanie zagadnieniami przekładu literackiego w refleksji przekładoznawczej „przed i po Holmesie” (*before and after Holmes*) (2022: 15).

Dwudzielny model dziejów jest konsekwentnie zachowywany przez wszystkich współautorów tomu, którzy koncentrują się na „pozycji Jamesa Holmesa w badaniach nad przekładem” (by przywołać tytuł rozdziału José Lamberta, w którym można usłyszeć echo klasycznej rozprawy Itamara Even-Zohara *The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem* (1978)). Historiograficzną koncepcję redaktorów tomu sugestywnie oddaje także wizualizacja cytowań *The Name and Nature of Translation Studies* w postaci układu centrycznego, przypominającego planetarny model atomu Ernesta Rutherforda (zob. 2022: 11). Zajmujące centralną pozycję nazwisko Holmesa wolno przy tym traktować jako „jądro, które zapoczątkowało tzw. grupę Holmesa, określaną też często mianem «grupy izraelsko-niderlandzkiej»” (2022: 48).

To prawda, że metafora „wielkiej eksplozji kambryjskiej” wyjątkowo dobitnie podkreśla przełomowy charakter wydarzeń, jakie nastąpiły w zachodniej refleksji przekładoznawczej lat 70. i 80. XX wieku. Wskazuje na nagły i nieoczekiwany rozwój różnorodnych form aktywności przekładoznawczych, które utorowały drogę do nowych nisz badawczych, możliwości specjalizacji, międzydyscyplinarnej współpracy („promieniowania ewolucyjnego”) dyscypliny, wyznaczając początek nowej ery w rozwoju przekładoznawstwa (proces instytucjonalizacji *Translation Studies* i rozwoju przekładoznawczej infrastruktury badawczej szczegółowo rekonstruuje José Lambert). Pojawienie się niektórych domen badawczych redaktorzy tomu opisują nawet jako „quasi-alchemiczną przemianę całkowitej niemal pustki akademickiej w kwitnącą dyscyplinę” (*quasi-alchemic transmutation from a virtual academic void to a thriving discipline*) (2022: 35).

Autorzy poszczególnych rozdziałów pieczołowicie dokumentują gwałtowny przyrost wiedzy przekładoznawczej po 1972 roku, prowadząc czytelnika „przez odmęty kambryjskich trzęsawisk”, chciałoby się powiedzieć

słowami wiersza Langdona Smitha (1909: 22)³. Rekonstrukcje „(paleo) środowiskowe” szkoły izraelsko-niderlandzkiej (w rozdziale José Lamberta) i niemieckich teorii funkcjonalistycznych (w rozdziale Leony van Vaerenbergh *Functionalism in Translation Studies: Theoretical or Applied Studies?*) zostają doprowadzone do najmłodszego okresu dziejów przekładoznawstwa – tego, który Cronin bada pod nazwą chyłącego się ku zmierzchowi „przekładowego antropocenu”. Paleontologiczno-futurystyczne propozycje Cronina nie są wprawdzie przedmiotem rozważań współautorów tomu *50 Years Later...* (irlandzki przekładoznawca przywoływany jest wyłącznie jako autor *Translation in the Digital Age*, 2013)⁴, ale rzut oka na zasadnicze „linie ewolucyjne” *Translation Studies* pokazuje, że Croninowska „ekologia przekładu” i „eko-przekładoznawstwo” zdążyły się już rozwinąć w istotne działy deskryptywnych badań nad przekładem – dzięki aktualizacji Holmowskiej mapy dyscypliny przez chińskich przekładoznawców (zob. Zhu 2012; Tang 2011).

Zgromadzone w pracy dane bibliometryczne i statystyczne pozwalają zidentyfikować najintensywniej rozwijane obszary wiedzy przekładoznawczej ostatniego półwiecza. Wśród dziedzin, które doświadczyły „dramatycznej ewolucji i zmiany” (2022: 8), szczególną uwagę zwracają: przekład kognitywny (*cognitive translation*), a więc, według podziału zaproponowanego przez Holmesa, deskryptywne badania nad przekładem zorientowane na proces tłumaczenia oraz badania nad przekładem ustnym (*interpreting studies*), stanowiące niegdyś rozgałęzienie teoretycznych (cząstkowych) studiów przekładoznawczych ograniczonych środkiem przekazu (*medium-restricted*), a obecnie rozrastające się w autonomiczną przestrzeń badawczą, którą można symbolicznie przedstawić za pomocą mapy lustrzanej wobec tej zaproponowanej przez Holmesa (zob. 2022: 138). Gwałtowną ewolucję obu domen wiedzy omawiają Ricardo Muñoz Martín i Álvaro Marín García w rozdziale *From the Black Box to Cognitive Translation and Interpreting Studies, but Still Part of the Original Descriptive Translation Studies* oraz Ineke Crezee w tekście *Interpreting Studies – From a Basically Didactic Orientation in the Conference Mode to a Multiparadigmatic Object of Study?*. Z najnowszych badań biblio- i naukometrycznych wynika, że szczególnie intensywnie rozwijają się także technologie tłumaczeniowe – zarówno w wymiarze praktycznym, jak i teoretyczno-metodologicznym. Jak pokazuje

³ Oryg. *through the depths of the Cambrian fen*.

⁴ Zob. polski przekład monografii: *Przekład w epoce cyfrowej* (2016).

Sharon O'Brien w rozdziale *Translation Technologies – The Dark Horse of Translation?*, tworzą one dziś niezbywalne „nakładki” na wszystkie obszary Holmesowskiej mapy dyscypliny jako „centralny i istotny składnik współczesnego przekładu” (2022: 101). Dobitnie wyróżniającą się dziedziną współczesnego przekładoznawstwa jest wreszcie metodyka kształcenia profesjonalnych tłumaczy (zagadnienia jej rozwoju omawia Gary Massey w rozdziale *The Didactics of Professional Translation – A Success Story?*).

Dwudzielny schemat periodyzacji dziejów *Translation Studies* (2022: 33: *Before Holmes (1–1972)* i *After Holmes (1972–2021)*) wynika naturalnie z potrzeb okolicznościowych: konieczności uhonorowania założycieli interdyscypliny z okazji pięćdziesięciolecia jej narodzin i udobitnienia ich dokonań. Wyobraźniowa sugestywność metafory paleobiologicznej wybranej do uczczenia jubileuszu nie powinna jednak przesłaniać jej historiograficznych konsekwencji. Wyobrażenie narodzin *Translation Studies* jako „eksplozji kambryjskiej” nieuchronnie pociąga za sobą znaczne uproszczenia, a nawet zniekształcenia obrazu ewolucyjnej logiki zmienności i ekspansji zachodniego przekładoznawstwa. Po pierwsze, refleksja przekładoznawcza „epoki przed-Holmesowskiej” zdaje się ginąć w pomroce dziejów – zupełnie jak w lirycznym obrazie ewolucji Langdona Smitha: *And that was a million years ago / In a time that no man knows* („A działo się to milion lat temu, / W czasach, których nikt nie zna”) (Smith 1909: 42). Konstatacja nagłego pojawienia się różnorodności przekładoznawczej (jak kambryjskiej fauny w zapisie paleontologicznym) zakłada brak form pośrednich, łączących „twory kambryjskie” z tymi znajduwanymi w starszych „pokładach geologicznych” nauki. Prowadzi np. do zatarcia związków *Translation Studies* ze wschodnio- i środkowoeuropejską formalistyczną i strukturalistyczną refleksją przekładoznawczą, którą Edwin Gentzler określił niegdyś mianem „early Translation Studies” (Gentzler 2001: 77–105). Warto przypomnieć, że James Holmes, jeszcze przed wygłoszeniem słynnego referatu o „nazwie i naturze badań nad przekładem” na Trzecim Kongresie Lingwistyki Stosowanej w Kopenhadze, redagował księgę zbiorową *The Nature of Translation: Essays on the Theory and Practice of Literary Translation* (1970), która stanowiła pokłosie międzynarodowej konferencji przekładoznawczej *Przekład ako umenie* (Tłumaczenie jako sztuka) zorganizowanej w 1968 roku w Bratysławie. Księga dedykowana Jiřiemu Levý'emu gromadziła rozprawy przedstawicieli strukturalistycznych, systemowych koncepcji przekładoznawczych z polskich, czeskich i słowackich ośrodków naukowych, m.in. Edwarda Balcerzana, Františka Miki, Antona Popoviča, Josefa Čermáka,

Hany Jechovej. W znaczącym zakresie to środkowo- i wschodnioeuropejskie koncepcje przekładu dostarczały *Translation Studies* silnych inspiracji metodologicznych, określały ich terytorium przedmiotowe i zadania badawcze, podsuwały modele opisu, wzory konceptualizacji i kategoryzacji zjawisk przekładowych. O tym, że fala ekspansji *Translation Studies* dokonała się nie w pustych „niszach ekologicznych”, ale na gruncie przygotowanym przez „rosyjską szkołę formalną”, praską szkołę strukturalną, słowacką komunikacyjną szkołę przekładu, prace Jiříego Levý’ego czy poznańską szkołę przekładu, przekonują publikacje m.in. Zuzany Jettmarovej (2008, 2016, 2017), Jaroslava Špirka (2009), Elżbiety Tabakowskiej (1998), Katarzyny Szymańskiej (2014), Tamary Brzostowskiej-Tereszkiewicz (2016), Ewy Rajewskiej (2018), Piotra de Bończy Bukowskiego i Magdy Heydel (2015, 2019). W recenzowanej publikacji przypomina o tym José Lambert, podkreślając, że „Europa Środkowa i Wschodnia reprezentowała niezwykle bogate kultury translatorskie” (2022: 57; kursywa w oryginale) – dobrze znane założycielom *Translation Studies*.

Niepełnowymiarowy obraz ewolucji współczesnego zachodniego przekładoznawstwa, przesłaniający rolę kultur naukowych Europy Środkowo-Wschodniej, można tłumaczyć nie tylko kwestiami geopolitycznymi i niedostępnością językową, ale przede wszystkim istotną różnicą stylów uprawiania badań naukowych (zob. Brzostowska-Tereszkiewicz 2022). Pozostając w kręgu metaforyki ewolucjonistycznej Langdona Smitha, wolno powiedzieć, że kiedy „w czasach paleozoicznych” zachodnie przekładoznawstwo „było kijanką”, przekładoznawstwo środkowo- i wschodnioeuropejskie „było rybą” (Smith 1909: 22)⁵. Obie tradycje refleksji przekładoznawczej rozwinęły odrębne „linie ewolucyjne”, mające własne osobliwości i własną historię. Tradycje te, rzecz jasna, stykały się ze sobą i oddziaływały na siebie wzajemnie, zasadniczo jednak pozostały odmienne.

Niezależnie od periodyzacyjnych kontrowersji, które może wzbudzać wyodrębnianie epok pre- i post-Holmesowskiej, należałoby podkreślić, że w historiografii przekładoznawstwa ostatniego półwiecza to historyczna i metateoretyczna refleksja nad rozwojem *Translation Studies* przyspieszyła i spotęgowała odkrywcze reinterpretacje koncepcji i tendencji pierwszej

⁵ Oryg. *When you were a tadpole and I was a fish/ In the Paleozoic time./And side by side on the ebbing tide/ We sprawled through the ooze and slime./ Or skittered with many a caudal flip*. Opisując rozwojową odrębność zachodnio- i wschodnioeuropejskich tradycji przekładoznawczych, Nune Aivazyan i Anthony Pym sięgają po metaforę dwóch ośrodków / węzłów (*two separate hubs*) (2016: 221).

połowy XX wieku (przekładoznawczej „epoki prekambryjskiej”), nasiliła teoretyczną refleksję nad metodologicznymi i epistemologicznymi problemami historii przekładoznawstwa, a także uruchomiła projekty całościowej charakterystyki rozwojowych osobliwości, regionalnej odrębności i wewnętrznej hierarchii problemowej przekładoznawstwa środkowo- i wschodnioeuropejskiego. We współczesnej historiografii przekładoznawczej refleksję nad historią *Translation Studies* coraz wyraźniej przeciwważy nurt „odkrywania nowych i alternatywnych tradycji przekładoznawczych” (Schippel, Zwischenberger 2016, zob. też np. Baer 2011; Ceccherelli, Costantino, Diddi 2015), eksponujący zagadnienia geohistorycznego, geopolitycznego i cywilizacyjno-kulturowego usytuowania przekładoznawstwa, a także wynikających z niego epistemologicznych i metodologicznych różnic stylów naukowych. Przecież „zarówno przekład, jak i badania przekładoznawcze są uwarunkowane kulturowo”, przypomina José Lambert (2022: 57).

Książka *50 Years Later: What Have We Learnt after Holmes (1972) and Where Are We Now?* uzmysławia nie tylko konieczność ciągłego ponawiania porządkującego, retrospektywnego, krytycznego spojrzenia na rozwój *Translation Studies*, ale przede wszystkim palącą potrzebę refleksji teoretycznej nad sposobami periodyzacji przekładoznawstwa – z uwzględnieniem perspektywy wschodnio- i środkowoeuropejskiej. Jak bowiem podkreślają Luc van Doorslaer i Ton Naaijkens, badania nad przekładem „mają długą historię i dojrzały w kilku różnych regionach z bardzo różnymi akcentami” (2021: 7). Inklusywne podejście historiograficzne powinno umożliwić „problematyzację, dostosowanie i, do pewnego stopnia, przekalibrowanie (centrum) dyscypliny, zarówno w wymiarze temporalnym, jak i geograficznym” (Doorslaer, Naaijkens 2021: 7).

Jak dziś kształtuje się różnorodność form refleksji przekładoznawczej wywiedziona przez hiszpańskich przekładoznawców z „wielkiej eksplozji kambryjskiej *Translation Studies*”? Obserwacja zawrotnej różnorodności oraz pomysłowości podejść i rozwiązań: od „ekologii przekładu” i „ekologii przekładoznawstwa” po „paleontologiczne negocjacje geoprzekładowe”, „terraprzekład post-holocenijskiej ontologii włączającej” i „niezłębioną przyszłość przekładu nuklearnego” (Cronin 2023, w druku), uświadamia niezmiernie perspektywy czasowe, zarówno w wymiarze historycznym, jak i przyszłościowym. Jak przekonuje Michael Cronin: „W przekładoznawstwie nastąpił ten moment, w którym musimy zacząć nauczać doniosłości znaczenia głębokiego czasu” (2023, w druku).

Bibliografia

- Aixelá, Javier Franco, Olalla-Soler, Christian (red.). 2022. *50 Years Later: What Have We Learnt after Holmes (1972) and Where Are We Now?*, Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Servicio de Publicaciones y Difusión Científica.
- Ayvazyan, Nune, Pym, Anthony. 2016. *West Enters East: A Strange Case of Unequal Equivalences in Soviet Translation Theory*, w: L. Schippel, C. Zwischenberger (red.), *Going East: Discovering New and Alternative Traditions in Translation Studies*, Berlin: Frank & Timme, s. 221–245.
- Baer, Brian James. 2011. *Contexts, Subtexts and Pretexts: Literary Translation in Eastern Europe and Russia*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Bończa Bukowski, Piotr de, Heydel, Magda. 2015. *Polish Studies in Translation: Re-Mapping An Interdisciplinary Field*, „Acta Universitatis Carolinae”, Philologica 3 / Translatologica Pragensia IX, s. 39–54.
- (red.). 2019. *Polish Translation Studies in Action: Concepts – Methodologies – Applications*, Berlin: Peter Lang.
- Brems, Elke, Meylaerts, Reine, Doorslaer, Luc van (red.). 2014. *The Known Unknowns of Translation Studies*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Brzostowska-Tereszkiewicz, Tamara. 2016. *Modernist Translation: An Eastern European Perspective. Models, Semantics, Functions*, Berlin: Peter Lang.
- 2022. *Translation Studies (From Theories of Literary Translation to a Paradigm of Modernity)*, w: M. Mrugalski et al. (red.), *Central and Eastern European Literary Theory and the West*, Berlin: de Gruyter, s. 847–862.
- Ceccherelli, Andrea, Costantino, Lorenzo, Diddi, Cristiano (red.). 2015. *Translation Theories in the Slavic Countries*, Salerno, E.C.I. Edizioni culturali internazionali.
- Cronin, Michael. 2016. *Przekład w epoce cyfrowej*, red. i przeł. M. Heydel, Z. Ziemann, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- 2017. *Eco-Translation: Translation and Ecology in the Age of the Anthropocene*, London–New York: Routledge.
- 2023. *Translation, Ecology and Deep Time*, w: P. Beattie, S. Bertacco, T. Soldat-Jaffe (red.), *Time, Space, Matter in Translation*, New York–London: Routledge (w druku); zob. wykład w Trinity Centre for Literary and Cultural Translation, <https://www.youtube.com/watch?v=XBbaDBJP7aA> [dostęp: 28.12.2022].
- D’hulst Lieven, Gambier Yves (red.). 2018. *A History of Modern Translation Knowledge: Sources, Concepts, Effects*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Doorslaer, Luc van, Naaijken, Ton. 2021. *Temporal and Geographical Extensions in Translation Studies: Explaining the Background*, w: L. van Doorslaer, T. Naaijken (red.), *The Situatedness of Translation Studies: Temporal and Geographical Dynamics of Theoretization*, Leiden–Boston: Brill–Rodopi, s. 1–13.
- Gambier, Yves, Doorslaer, Luc van (red.). 2007. *The Metalanguage of Translation*, „Target” 19(2).

- Gentzler, Edwin. 2001. *Contemporary Translation Theories*, wyd. 2 popr., Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Holmes, James. (red.). 1970. *The Nature of Translation: Essays on the Theory and Practice of Literary Translation*, The Hague–Paris–Bratislava, Mouton & Slovak Academy of Sciences.
- [1972] 2000. *The Name and Nature of Translation Studies*, w: L. Venuti (red.), *The Translation Studies Reader*, London–New York: Routledge, s. 172–185.
- Jettmarová, Zuzana. 2008. *Czech and Slovak Translation Theories: The Lesser-Known Tradition*, w: J. Králová, Z. Jettmarová (red.), *Tradition Versus Modernity: From the Classic Period of the Prague School to Translation Studies at the Beginning of the 21st Century*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 15–46.
- Jettmarová, Zuzana. 2016. *Mozaiky překladu. K devadesátému výročí narození Jiřího Levého*. Prague: Karolinum.
- 2017. *Czech Translation Theory and the Western Mainstream*, w: L. Schippel, C. Zwischenberger (red.), *Going East: Discovering New and Alternative Traditions in Translation Studies*, Berlin: Frank & Timme, s. 99–126.
- Konefał, Ewa. 2019. *W poszukiwaniu metodologii badań metaprzekładoznawczych*, „Rocznik Przekładoznawczy” 14, s. 247–262.
- Rajewska, Ewa. 2018. *Poetyka przekładu według Edwarda Balcerzana*, „Forum Poetyki” 14, s. 90–97.
- Schippel, Larisa, Zwischenberger, Cornelia (red.). 2016. *Going East: Discovering New and Alternative Traditions in Translation Studies*, Berlin: Frank & Timme.
- Smith, Langdon. 1909. *Evolution, a Fantasy*, Boston: John W. Luce and Company, <https://archive.org/details/evolutionfantasy00smitrich/page/n21/mode/2up> [dostęp: 19.12.2022].
- Szlepniew, Dmitrij. 2017a. *Mietatieorija pieriewoda (mietapieriewodowiedienije) kak samostojatel'nyj razdiel pieriewodowiedienija*, „Filologiczeskije nauki. Woprosy tieorii i praktyki” 10, cz. 1, s. 186–188.
- 2017b. *Naprawlenija i zadaczi mietatieorii pieriewoda (mietapieriewodowiedienija)*, „Filologiczeskije nauki. Woprosy tieorii i praktyki” 11, cz. 1, s. 177–180.
- Szymańska, Katarzyna. 2014. *Polska teoria przekładu literackiego a Translation Studies. O szkole poznańskiej na marginesie pierwszej polskiej antologii*, „Przekładaniec” 29, s. 325–341.
- Špirk, Jaroslav. 2009. *Anton Popovič's Contribution to Translation Studies*, „Target” 1, s. 3–29.
- Tabakowska, Elżbieta. 1998. *Polish Tradition*, w: M. Baker, G. Saldanha (red.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, New York–London: Routledge, s. 523–532.
- Tang, Jun. 2011. [rec. X. Jianzhong. 2009. *Translation Ecology*, Beijing: Three Gorges Publishing House], „Target” 2, s. 364–369.
- Zhu, Lin. 2012. *Rethinking the Interdisciplinary Construction of Translatology in the Context of the “Ecological Turn”: Philosophical and Theoretical Analysis*, „T&I Review” 2, s. 53–77.